

Л. П. Салухіна (Суми)

Полуботківські архіви і Сумщина

Идеться про наказного гетьмана Лівобережної України П. Л. Полуботка та його легендарний вклад у банк Ост-Індської компанії, наводяться цікаві відомості про життя й побут роду Полуботків.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій про наказного гетьмана Лівобережної України П. Л. Полуботка та його легендарний вклад у банк Ост-Індської компанії, який за минулі мало не три століття мав зрости до астрономічних розмірів. Це вже третій за ХХ ст. вияв великого інтересу до однієї з найбільш загадкових таємниць української історії. Перший припав на початок ХХ ст., коли нащадки Полуботка збиралися на з'їзди в Стародубі (1908 р.) та Одесі (1917 р.), щоб віднайти вагомі докази існування скарбу й оволодіти ним, про що мріяли ще їх предки. Легенда про полуботківський золотий вклад народилася у XVIII ст. Активно поширювалася вона в наступному столітті. У складеному Д. О. Ровинським «Докладному словнику російських гравірованих портретів» в анотації до портретів П. Л. Полуботка не без іронії зазначається, що його нащадки й «досі відшукують великих грошей, покладених ним в іноземні банки»¹.

Друга хвиля інтересу до полуботківського скарбу піднялася у 50—60-ті рр. ХХ ст., коли цією справою нібито займалася Інюрколегія. Тоді також публікувалося чимало матеріалів про П. Полуботка. Вони значно розширили знання широкого загалу про славнозвісного гетьмана, дали поштовх до досліджень про нього та його скарб, але водночас висвітлили й безліч білих плям, прогалин і неточностей у біографії П. Полуботка. Досить сказати, що навіть у короткій довідці, вміщеній до другого видання Української радянської енциклопедії, натрапляємо на дві хибні дати. Так, тут повідомляється, що П. Л. Полуботок став чернігівським полковником 1706 р., а помер у грудні 1723 р. Тим часом, за дореволюційних часів на Сумщині зберігалися універсал гетьмана І. С. Мазепи від 23 квітня 1705 р. про призначення П. Полуботка чернігівським полковником та жалувана грамота Петра I від 7 липня 1718 р., яка затверджувала його на цій посаді й водночас нагадувала, що він займає її з 1705 р.² Смерть П. Полуботка у грудні 1724 р., а не 1723 р. засвідчує видатна історична пам'ятка XVIII ст. «Щоденник» генерального підскарб'я Я. А. Марковича, ведений ним на Сумщині з 1717 р. по 1767 р. Цей твір є джерелом безцінних відомостей із соціально-економічної історії цього краю, життя і побуту козацької старшини й, зокрема роду Полуботків, з яким Я. Маркович поріднився, одружившись на дочці П. Полуботка Олені. В своєму «Щоденнику» Я. Маркович повідомляє про прибуття до Глухова 17 лютого 1725 р. служників тестя, котрі принесли сумну звістку про його смерть у казематі Петропавлівської фор-

¹ Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравированных портретов.— СПб., 1888.— Т. 3.— С. 1805.

² Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда.— Т. 2.— Ч. 1 и 2.— Х., 1902.— Ч. 1.— С. 304, 308.

теці в грудні 1724 р. З цього ж джерела дізнаємося про відправлення в судовій церкві Глухова 20 лютого 1725 р. панахиди по Полуботкові³.

Грунтовне дослідження біографії П. Л. Полуботка, так само як і розгадка таємниці його скарбу, неможливі без ґрунтового вивчення всіх без винятку архівних джерел, які збереглися на сьогоднішній день як у нашій країні, так і за кордоном. Серед найбільш перспективних місць пошуків таких джерел називаються архівосховища Москви, Ленінграда, Чернігова, Харкова. Сумщина як потенційне місцезнаходження полуботківських документів майже не згадується. Та й дійсно, в архівних установах Сумської області навряд чи можна знайти матеріали про П. Полуботка. Однак у фондах Сумського краєзнавчого музею невелике зібрання таких документів є. Потрапили вони сюди на початку 60-х рр. ХХ ст., коли тодішній директор музею Г. С. Долгін, обстежуючи будинок колишньої Лебединської земської управи, натрапив на його горищі на купу старовинних документів, які завдяки цьому щасливому випадкові вціліли для історії. Не виключено, що на Сумщині ще можливі такі несподівані знахідки.

Підставою для таких припущень є найтісніші зв'язки П. Полуботка з цим краєм. Тут у нього були значні маєтності, за якими він постійно наглядав. Тут жили його діти, онуки і більш далекі нащадки, численні родичі й знайомі і, нарешті, він регулярно відвідував у справах столицю Лівобережної України Глухів, а, ставши наказним гетьманом, мав у цьому місті постійну резиденцію. В Глухові Полуботок видавав універсали й укази, тут він розгорнув боротьбу з головою створеної Петром I для остаточної ліквідації автономії України і поглинення її Росією Малоросійської колегії С. Л. Вельяміновим. Наявність полуботківських документів у його родичів засвідчує згадуваний вже зять П. Полуботка Я. Маркович. Так, 3 травня 1733 р. він зробив запис у «Щоденнику» про відсилку із Сваркового господарських вказівок старості с. Криски (це село перейшло до Марковича від Полуботків), на підкріплення яких додав «власноручну покійного тестя цедулу»⁴. Очевидно, полуботківські автографи зберігалися колись не лише в Глухові й Глухівському повіті, а і в маєтках близьких його родичів у Роменському, Сумському, Лебединському повітах.

Досить докладні відомості маємо про величезний полуботківський родовий архів, який за дореволюційних часів знаходився у с. Михайлівці Лебединського повіту в маєткові графа В. О. Капніста — нащадка П. Л. Полуботка по жіночій лінії (він був сином прапраправнука гетьмана У. Д. Білухи-Кохановської). Залишками цього архіву і є, на наш погляд, полуботківське документальне зібрання музею.

До революції було здійснено кілька публікацій документів роду Полуботків. Так, О. М. Бодянянський у «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (М., 1862) опублікував опис майна П. Полуботка — «Книгу пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков». Знавець історії українського дворянства граф Г. О. Милорадович, автор розвідки «О роде дворян Полуботок» (К., 1870) видав «Акты фамилии Полуботков». Графиня П. С. Уварова в першому випуску другого тому «Трудов археологической комиссии императорского Московского археологического общества» надрукувала замітку про полуботківський архів у с. Михайлівці з переліком ряду царських грамот й інших документів, що тут зберігалися.

Велику роботу по вивченню і публікації документів Михайлівського архіву здійснив на початку ХХ ст. харківський історик Д. П. Міллер, який у праці «Архивы Харьковской губернии», опублікованій у «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII

³ Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича.— М., 1859.— Ч. 1.— С. 61.

⁴ Дневник генерального подскарбия Я. Марковича.— К., 1897.— Ч. 3.— С. 286.

археологического съезда» (Х., 1902), присвятив йому окремий розділ. Тут він подав тексти (окремі — повністю, решта — в скороченому вигляді або викладі) 14-ти царських грамот за 1679—1718 рр. (серед них були оригінали, написані на пергаменті, з державними сургочовими печатками у срібних футлярах), двох королівських «привілеїв», більше ніж 30-ти універсалів і листів українських гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, багатьох полковницьких універсалів, архієрейських грамот і листів, опис конфіскованого у Полуботка майна, цікавий рукописний зшиток, складений юним Павлом Полуботком в шкільні роки, та ряд інших документів. У передмові до публікації Д. П. Міллер констатував, що, незважаючи на попередні видання полуботківських документів, багато їх ще залишається «під спудом», й ремствував на брак часу для їх вивчення. Мабуть, саме з цієї причини поза увагою дослідника залишилася і більша частина матеріалів, якими нині володіє Сумський краєзнавчий музей.

Полуботківське документальне зібрання музею налічує 25 одиниць збереження із сотнями аркушів цупкого паперу з водяними знаками, густо помережаного закрутистим скорописком XVIII ст. Серед документів чимало оригіналів і завірених копій, скріплених печатками й підписами урядових осіб. Решту зібрання становлять копії, але й вони належать до XVIII ст., й, отже, мають неабияку історичну цінність. З документів, які зберігаються в музеї, Міллером було опубліковано лише чотири царських грамоти.

Найдавнішою з них є представлена в музейному зібранні завіреною копією жалувана грамота царів Івана та Петра Олексійовичів, видана 1685 р. племіннику гетьмана І. С. Самойловича і шурина П. Полуботка гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу на засноване ним с. Михайлівку та інші маєтності на території Сумського полку в нагороду за сумлінну військову службу і участь у посольствах по визволенню з татарського полону українських і російських бранців⁵. Інші документи музею розповідають, що власником земель у Лебединському повіті та засновником Михайлівки, Буймеру, Озаку, Груні разом з Михайлом Васильовичем був його батько Василь Софронів⁶, одружений на сестрі гетьмана І. Самойловича Зіновії.

До речі, в історичних працях гадяцький полковник Михайло Васильович наділяється різними прізвищами: Самойлович, Галицький, Борухович, Васильєв. Недоречність застосування першого прізвища підтверджується щойно наведеним поясненням щодо ступені спорідненості Михайла Васильовича з І. Самойловичем. Галицький — це перекручене «гадяцький», або, як писалося в старовинних документах, «гадицький». Прізвище Борухович приєднано Д. П. Міллером до імені гадяцького полковника лише на тій підставі, що в актах гадяцького полкового суду згадується його тетка якийсь М. В. Борухович. А от прізвище Васильєв, на наш погляд, є цілком правомірним.

У другій половині XVII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні йшов процес формування старшинської верхівки, значна частина якої була вихідцями із середовища рядових козаків, котрі не мали прізвищ й, піднявшись на вищий щабель, часто вибирали собі як прізвища батьківські імена. Як свідчить чолобитна рідної сестри Михайла Васильовича, що зберігається в музеї, не мав прізвища й їх батько «Василь Софронів», тобто син Софрона. Аналогією до М. В. Васильєва можуть бути імена та прізвища його дядька І. С. Самойловича, першого сумського полковника Г. К. Кондратьєва та інших.

Другу жалувану грамоту адресовано батькові Павла Полуботка переяславському полковнику Леонтію Артемовичу. Вона закріплюва-

⁵ Фонди Сумського краєзнавчого музею (далі — Фонди СКМ). — Кн. 28985.

⁶ Там же. — Кн. 28981.

ла за ним у вічне володіння даровані та придбані землі на території Чернігівського і Переяславського полків із селами Губичі, Розсудів, Савинки, Довжик, Наумівка, Козленичі, Киселівка, Внуківка та іншими, руднями, млинами тощо. Винагороджувався усім цим переяславський полковник за те, що боровся проти «ворогів хреста святого», брав участь у чигиринських (1677, 1678 рр.) та кримських (1687, 1689 рр.) походах⁷. Датовано грамоту 22 вересня 1690 р. Через два роки Полуботки потрапили в немилість до І. С. Мазепи, і Леонтія Артемовича було позбавлено й усіх маєтностей⁸. Невдовзі йому вдалося відновити своє майнове становище. Гетьманським універсалом від 23 листопада 1693 р. Л. А. Полуботку повернуто його маєтності, від яких він був «віддалений і відчужений»⁹.

Незважаючи на примирення з І. Мазепою, Полуботки не пробачили йому гоніння і після переходу гетьмана на бік Карла XII Павло Полуботок одним з перших прибув до Петра I у Глухів, де й виступив 6 листопада 1708 р. чи не найголовнішим претендентом на гетьманську булаву. Однак за велінням Петра I кандидатуру П. Полуботка, у вірності якого російський імператор не був упевнений, відхилили й обрали натомість гетьманом Лівобережної України полковника І. І. Скоропадського. Вчинивши так щодо впливового на Україні чернігівського полковника П. Полуботка, Петро I поспішив задобрити його щедрими земельними пожалуваннями і вже 14 листопада 1708 р. видав жалувану грамоту на маєтності в Сумському (села Михайлівка, Озак, Буймер, Грунь), Лубенському (с. Коровинці) та Гадяцькому полках, які раніше належали шурина П. Полуботка — згадуваному вже тут гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу, котрий після падіння гетьмана І. С. Самойловича як близький його родич теж зазнав гоніння. Його було ув'язнено й вислано до Сибіру, а маєтності конфісковано і віддано племінникові нового українського гетьмана І. С. Мазепи Івану Обідовському¹⁰.

Жалувану грамоту від 14 листопада 1708 р., видану Петром I П. Полуботку в Глухові за «ретельну службу... у військових діях проти... короля шведського» та виявлену вірність, представлено в музейному зібранні завіреною копією. До речі, ця грамота характеризує П. Полуботка не з кращого боку. Звертаючись до Петра I із суплікою про пожалування йому маєтностей на Сумщині, П. Полуботок посилався на свояцтво з Михайлом Васильовичем, на рідній сестрі якого Юхимії Василівні він був одружений. Але при цьому П. Полуботок приховав той факт, що у його дружини була старша сестра Марія, одружена з глухівським протопопом В. Борзаковським. Вона мала не менші права на братову спадщину.

Ошукана М. В. Борзаковська почала добиватися справедливості в різних судових інстанціях. У музеї зберігається зшиток судових справ по позову Борзаковських до Полуботків, які охоплюють період з 1726 р. по 1780 р. і налічують понад 150 аркушів¹¹. Як видно з першої дати, справу розпочато вже після смерті П. Полуботка. Відповідачами у ній спочатку виступали його сини Андрій та Яків, а потім вже й інші нащадки. Сини П. Полуботка, аби залагодити справу без судового розгляду, пішли на незначні поступки Борзаковським, виділивши тітці та старшому з її багатодітної сім'ї сину Пилипу невелику долю спадщини: с. Буймер з угіддями, млин на Пслі, подвір'я у Гадячі й 700 крб.¹². Однак віддали це не в повному обсязі й не повністю

⁷ Там же.— Кн. 28984.

⁸ Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей.— В 5 ч.— М., 1836.— Ч. 4.— С. 164.

⁹ Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 307—308.

¹⁰ Фонди СКМ.— Кн. 7957.

¹¹ Фонди СКМ.— Кн. 28981.

¹² Там же, арк. 5.

виконали взяті на себе зобов'язання, через що судова тяганина тривала понад 50 років й торкнулася не лише їх дітей та онуків, а й більш далеких спадкоємців. Серед документів зшитка найбільшу, на наш погляд цінність, мають власноручні листи А. П. і Я. П. Полуботків та поколінний розпис роду Борзаковських¹³.

Останню з чотирьох царських грамот, які є в музеї, видано Петром І П. Полуботку також на Сумщині, в Лебедині, 22 грудня 1708 р.¹⁴ Копії цієї грамоти збереглися аж у трьох примірниках. До речі, Д. П. Міллер згадує у своїй праці про грамоту, видану П. Полуботку в Лебедині 15 грудня 1708 р., й посилається на публікацію її Г. О. Милорадовичем. Отже, грамота від 22 грудня при обстеженні Михайлівського архіву на його очі, очевидно, не потрапила. За нею П. Полуботкові за «непохитну вірність» у боротьбі зі шведськими загарбниками та при зміні політичної орієнтації гетьманом І. С. Мазепою віддавалися величезні маєтності на території Чернігівського полку: містечко Любеч, населені пункти Орлівка, Казилівка, Кувечичі, Виблі, Підгурне, Жабчичі, Габриєлівка, Каруківка, Жуковичі, Криски, Оболонне, Савинці, Піски, Нові Млини, Домишлин, Старі й Нові Боровичі та інші села і землі з різними угіддями, руднями, млинами та іншим добром, які до цього знаходились у власності самого Мазепи, його родичів або прибічників, зокрема П. Орлика. Так зі змінами у старшинській верхівці відбувався перерозподіл майна. І П. Полуботок, чие становище значно зміцніло з падінням І. Мазепи, негайно використав цю обставину для власного збагачення.

Жалувані грамоти Петра І урочисто проголошували, що названі в них маєтності надаються П. Полуботку «у вічне володіння», щоб «дти його, онуки і правнуки, і хто по ньому роду його буде» спадково усім цим володіли. Та в листопаді 1723 р. за захист прав України П. Полуботка було ув'язнено, а все його майно конфісковано. Причому бригадир і лейб-гвардії майор О. І. Рум'янець з підлеглими йому офіцерами виявили таку заповзятливість, що конфіскували не лише майно П. Л. Полуботка та його синів, а й посаг невісток.

Серед документів музею — чотири чолобитних дружин Андрія та Якова Полуботків з проханням повернути одержане у посаг від батьків майно, конфісковане 1723 р. разом з майном свекра¹⁵. З документів дізнаємося, що дружиною Андрія була онука засновника Сум і першого сумського полковника Г. К. Кондратьєва Марія Андріївна. Її батько А. Г. Кондратьєв (теж сумський полковник) загинув 1708 р. під час придушення повстання К. Булавина. До супліки Марії Андріївни додається виписка з «відписних книг» з переліком майна, даного їй у посаг¹⁶. Цей документ містить цікаві відомості етнографічного характеру з призабутими вже назвами предметів туалету, старовинних тканин.

Яків Полуботок був одружений на Олені Лук'янівні — дочці племінниці гетьмана Д. Апостола Жураховської¹⁷.

Крім двох грамот Петра І безпосередньо П. Полуботка стосується ще один документ, коментар якого викликає у нас затруднення. Називається він «За Славотинською що дано»¹⁸ і являє собою реєстр майна, даного в посаг П. Полуботком «Агафії Мировичовній» при виході її заміж за священника Славотинського. Очевидно, Агафія була представницею багатого і знаного на Україні роду Мировичів, окремих представників якого спіткала трагічна доля.

¹³ Фонди СКМ.— Кн. 28981, арк. 7—20, 28, 115.

¹⁴ Там же.— Кн. 28991.

¹⁵ Там же.— Кн. 7875, 28989, 28990.

¹⁶ Там же.— Кн. 7887.

¹⁷ Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— ч. 1. — С. 276.

¹⁸ Фонди СКМ.— Кн. 7865.

Один з найцікавіших документів музейного зібрання — власноручна духівниця сина П. Полуботка Андрія, складена ним 26 квітня 1739 р. у Михайлівці в зв'язку з від'їздом на російсько-турецьку війну 1735—1739 рр.¹⁹ Основним спадкоємцем А. П. Полуботок призначав свого єдиного сина Василя, виділяючи певну долю спадщини дочкам Софії, Парасці, Гані, Уляні та племінникові Семену — сину брата Якова, який помер у «польському поході», знаходячись у діючій армії в Гродно під час російсько-польської війни. Дату його смерті дозволяє уточнити «Щоденник» Я. Марковича — 15 квітня 1734 р.²⁰ У духівниці Андрій не утримався від нарікань на адресу Якова за безгосподарність, велику розтрату грошей у поході, борги. У військових походах і службових відрядженнях сини П. Полуботка — бунчукові товариші, тобто представники привілейованої верхівки козацтва, яка підлягала безпосередньо гетьману, брали участь неодноразово. Зокрема, з музейних документів дізнаємося, що 1741 р. Андрій був командирований до Фінляндії²¹.

У заповіті А. П. Полуботок призначав своєю душоприказницею й опікуншею над дітьми своячку Уляну Андріївну Гамалію — сестру померлої 1733 р. дружини²², висловлював їй щире подяку за допомогу у вихованні дітей, материнську турботу про них і заповідав синові Василеві завжди дбати про неї. Цього заповіту, як свідчать документи, Василь не лише не виконав, а й не повертав тітці й виховательці батькових боргів, для стягнення яких У. А. Гамалія змушена була звернутися до суду²³.

Знаходимо в музейних документах і непрямі дані про час смерті А. П. Полуботка: за 1743 р. збереглися його листи, а в документах 1744 р. він вже називається «померлим»²⁴. Як і у випадкові з Яковом Полуботком, уточнити дату допомагає «Щоденник» Я. Марковича: другого сина П. Полуботка смерть спіткала 28 листопада 1744 р.²⁵

Крім двох синів, у П. Л. Полуботка і його дружини Юхимії Василівни (вдруге Полуботок одружився через два роки після її смерті, що сталася 1717 р., на вдові військового товариша Р. Жураковського Ганні Романівни, уродженій Лазаревич) були дочки Ганна, одружена з Г. Журавкою²⁶, Олена — дружина Я. Марковича. В «Щоденнику» останнього постійно згадується ще одна сестра його дружини — «пані Войцеховичева». Їй та Олені Я. Полуботок віддав 1733 р. маєтності, що залишилися після смерті Ганни Журавкової та її дочки²⁷. Своєю сестрою називає «пані Войцеховичеву» й Андрій Полуботок у заповіті²⁸. На жаль, її ім'я за документами музею встановити не вдається.

Проте ці документи дають можливість назвати дату, коли перевівся рід Полуботків по чоловічій лінії. Це тим більш важливо, що навіть солідні дореволюційні видання, характеризуючи рід Полуботків як «згаслий», не пов'язують це з конкретною датою або ж називають її неправильно. Так, в «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза та І. Ефрона повідомляється, що «рід Полуботків перевівся 1752 р.»²⁹ Таке твердження не відповідає дійсності. Можливо, що названого року скінчив життєвий шлях син Якова Семен. За свідченням Д. П. Міл-

¹⁹ Там же.— Кн. 28983.

²⁰ Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 427.

²¹ Фонди СКМ.— Кн. 28981.— Арк. 18—19.

²² Дневник генерального подскарбия Я. Марковича.— Ч. 3.— С. 321.

²³ Фонди СКМ.— Кн. 7911.

²⁴ Там же.— Кн. 28981.— Арк. 28, 36—37.

²⁵ Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 216.

²⁶ Там же.— С. 366.

²⁷ Дневник генерального подскарбия Я. Марковича...— Ч. 3.— С. 336.

²⁸ Фонди СКМ.— Кн. 28983.

²⁹ Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1898.— Т. 47.— С. 382.

лера, в архіві с. Михайлівки зберігався універсал гетьмана К. Г. Розумовського від 11 вересня 1751 р., в якому Семен Полуботок згадується ще як живий³⁰. У Семена була донька Софія, одружена з чернігівським полковником П. С. Милорадовичем. С. Я. Полуботка пережив його двоюрідний брат Василь Андрійович. Саме в його руках зосередилася левина доля полуботківської спадщини. Але він, маючи двох жінок (першою була Катерина Ізмайлова, другою — Марфа Матвіївна Куликовська), помер бездітним. Смерть його сталася 1768 р.³¹ й, отже, саме цього року перевівся славний рід Полуботків.

За спадщину, що залишилася по Василеві Полуботку, відразу ж почалася судова тяганина між його законними спадкоємцями: дружиною, рідними сестрами Параскою Андріївною Коробовською, Уляною Андріївною Забілою та племінниками Іваном, Миколою й Тетяною Міклашевськими — дітьми померлої сестри Софії Андріївни. Ще одна сестра В. А. Полуботка — Ганна Андріївна Сачкова — на цей час теж вже померла, не залишивши по собі спадкоємців.

Акти розподілу майна В. А. Полуботка з докладними його описами (реєстрами), «промеморії» з викладом стану справ по розподілу спадщини, полюбовні угоди, позови, скарги, чолобитні, судові справи різних установ: Малоросійської колегії, генерального суду, державної вотчинної колегії та її департаментів, Слобідського вотчинного департаменту, Слобідсько-Української губернської канцелярії, Сумської провінційної канцелярії та інших — становлять основну масу архівних матеріалів полуботківського зібрання музею³².

Найбільшу заповзятливість у відстоюванні власних інтересів виявила онука наказного гетьмана П. Полуботка П. А. Коробовська, яка й заволоділа Михайлівкою та ще рядом маєтностей у Лебединському повіті. Від неї Михайлівський маєток передавався з покоління у покоління нащадкам П. Полуботка по жіночій лінії: спочатку дочці О. О. Коробовській (у першому шлюбі за А. Г. Іваненком, у другому — за О. М. Долгоруковим), потім онуці М. А. Іваненко, одруженій з Д. П. Білухою-Кохановським, далі правнучці У. Д. Білусі-Кохановській (у заміжжі Капніст), і, зрештою, перейшов до графа В. О. Капніста — останнього власника як маєтку, так і старовинного архіву, що тут зберігався³³.

Серед документів музею — опис особистого майна дружини останнього в роді Полуботків гетьманового онука Василя Андрійовича Марфи Матвіївни, яке залишалось в Михайлівському будинкові³⁴, власноручна її довіреність на його одержання (1770 р.)³⁵, запити чоловіка онуки П. Полуботка О. Ф. Коробовського, який шукав доказів, що У. П. Новомлинська не є родичкою Полуботків, та відповіді на них (1777 р.), справи Лебединського нижнього земського суду по позову поміщиків Полуботка, Іваненка, Міклашевського до Михайлівської Предтечинської пустині (1762—1792)³⁶ та ін.

В окремих документах є підписи осіб, знаних в українській історії та культурі, відомості, що дозволяють уточнити факти з їх біографій. Та це вже інша тема.

Навіть побіжний огляд документів полуботківського зібрання музею засвідчує їх цінність для вивчення історії цього роду й загалом для історичної науки, яка, на жаль, за роки радянської влади перетворилася на догматичну схему, історію без осіб. А вже те, що ці документи вціліли в десятиліття зневаги до минулого, коли все нищи-

³⁰ Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии... — С. 311.

³¹ Фонди СКМ. — Кн. 28986.

³² Там же. — Кн. 7901, 28986, 7891, 7890, 7919, 28987, 28988, 7953, 7894, 28979.

³³ Там же. — Кн. 7923.

³⁴ Там же. — Кн. 28988.

³⁵ Там же. — Кн. 7953.

³⁶ Там же. — Кн. 7894, 28979.

лося й плюндрувалося, а П. Л. Полуботок проголошувався націоналістом й ворогом народу — велика справа. Ще Д. П. Міллер ставив питання про опублікування всіх полуботківських документів, які зберігалися в с. Михайлівці. На наш погляд, варто було б опублікувати, принаймні, те, що залишилося від цього архіву. Такі матеріали особливо були б доречні у присвяченій П. Л. Полуботку збірці документів, зібраних у різних архівах і установах країни.

Як видно, документи Сумського краєзнавчого музею не проливають світла на долю полуботківського скарбу. А от публікація Д. П. Міллера документів Михайлівського архіву дає підставу для певних міркувань з цього приводу.

Одним з найвагоміших доказів на користь золотого вкладу П. Полуботка в іноземний банк вважається те, що в описі його майна відсутні золоті гроші — «червінці». При цьому з поля зору випадає надзвичайно важлива обставина: існування не одного такого опису. На це звернув увагу ще Д. П. Міллер. У своїй публікації він згадує документ під назвою «Опись по повелению государеву всему Павла Полуботка имению», на який він натрапив у Михайлівці. Текст його він, на жаль, не навів й обмежився лише невеликим коментарем, в якому зауважив, що цей опис дещо відрізняється від опису, опублікованого Г. О. Милорадовичем. Іншою була система, за якою складено Михайлівський опис, до того ж до нього ввійшло таке, чого не було в описові, видрукуваному Милорадовичем, зокрема, величезного списку коней. Були в публікації Милорадовича й інші купюри, котрі Міллер пояснював тим, що опис, який зберігався в Михайлівці — «приймальний», тобто такий, за яким майно конфісковувалося у П. Полуботка, а виданий Милорадовичем — «віддаточний» — такий, за яким майно поверталось³⁷.

А повернуто як родині П. Полуботка, так і арештованим разом з ним представникам генеральної старшини було далеко не все. Я. Маркович у записках, зроблених у «Щоденнику» в березні 1725 р., повідомляє про «відпечатання дворів» опальної старшини та зняття арешту з їх майна³⁸. Водночас він зазначає, що за велінням імператриці Катерини I дружині П. Полуботка та його дітям повернуто майно, за винятком червінців, ефимків (так у Росії називали досить високопробні західноєвропейські срібні монети вагою 28 грамів — іоакім-сталери) та коней³⁹, які відразу ж після конфіскації стали державною власністю. Відносно ефимків імператорська вказівка, здається, не була виконана.

Червінці Полуботкам не повернули, але ж при конфіскації майна наказного гетьмана вони були. Про наявність золота у П. Полуботка перед його від'їздом до Петербурга влітку 1723 р. свідчить і його духівниця. Від неї, коли її вивчав Міллер у Михайлівці, вціліла лише половина аркуша. Але і тут мова йшла за червінці: 500 золотих П. Полуботок заповідав сестрі та 300 — братові⁴⁰. Цю духівницю було складено ще в лютому 1721 р. перед від'їздом П. Полуботка з козаками на будівництво Ладозького каналу, але вона залишилась останньою. Поспішаючи за терміновим викликом до Петербурга, П. Полуботок не встиг «переписати тестаменту» й обмежився лише зробленою 7 червня 1723 р. припискою, в якій вказав, що заповідає дружині не 7 тис., як було раніше записано в духівниці, а 10 тис., і робив ще якісь розпорядження, зміст яких Міллеру не вдалося розшифрувати через нерозбірливість почерку⁴¹.

³⁷ Міллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 318.

³⁸ Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 318.

³⁹ Там же.— С. 67.

⁴⁰ Міллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 317.

⁴¹ Там же.

Клаптик духівниці, який тримав у своїх руках Міллер на початку ХХ ст. свідчить, що, поспішаючи до Петербурга, П. Полуботок не мав часу навіть для того, щоб переписати духівницю. То чи був у нього час для спорядження експедиції із золотом до Лондона? А от грошей, як у 1721, так і 1723 рр. у нього було вдосталь, адже лише за «упокій душі» він заповідав роздати монастирям, церквам і старцям 8 тис. крб.⁴²

Версія про відсилку скарбу за кордон напередодні поїздки на спорудження Ладозького каналу також не є переконливою. Звичайно, у важкому відрядженні П. Полуботка могло спіткати нещастя і він міг не повернутись додому, як не поверталось з таких робіт більше третини козаків. Але в політичному плані Полуботкові тоді ніщо не загрожувало. Чи ж був сенс ризикувати золотом, відправляючи його морем у далеку країну, коли його родина і так беззастережно одержала б спадок?

І ще один аспект справи, який з легкої руки письменника Р. Іванчука так схвилював український парламент. Це, зокрема, те, що нібито 80 відсотків свого скарбу П. Полуботок заповідав суверенній і незалежній Українській державі і лише 20% — своїм нащадкам. Але ж у 1720—1721 рр. П. Полуботок був лише полковником, хай і найвпливовішим на Україні, але ж не головою уряду. 1722—1723 р. він хоч і тримав у своїх руках булаву, але був тоді наказним, тобто тимчасовим гетьманом — «виконуючим обов'язки» за сучасною термінологією. І стати можновладним гетьманом у нього практично не було шансів. Адже на початку 1723 р. Петро I звелів черговому українському посольству, що прибуло до нього з проханням дозволити вибори гетьмана, «більш не докучати» йому цим проханням, аж поки не знайдеться «достойна кандидатура»⁴³. Отже, П. Полуботка Петро I ні в 1708, ні в 1722—1723 рр. не вважав достойною кандидатурою.

Тож навряд, щоб за таких обставин П. Полуботок міг вважати найдієвішим засобом забезпечення незалежності України таємне вміщення свого скарбу до іноземного банку. П. Полуботок був практичним господарем, тверезим політиком і державним діячем, добре обізнаним з історією й навіть автором історичного твору «Кронічки». Він бачив, що українська державність, яка виникла в роки визвольної війни, поступово втрачала свої визначальні риси та ознаки. Найбільше, що могли його наступники — це відстоювати від зазіхань російського уряду виборені Б. Хмельницьким права у боротьбі проти царизму або ж намагатися укласти союз з іншою державою. Спроба І. Мазепа піти саме таким шляхом зазнала невдачі. Після цього Петро I нечувано посилив політичний і економічний тиск на Україну, твердою рукою ведучи справу до повної ліквідації її автономії. Намагатися вирватися з лабет Росії наприкінці першої чверті XVIII ст. було безнадійною справою, і П. Полуботок не міг не розуміти цього. Найбільше, що можна було зробити за таких умов — це боротися за збереження на Україні гетьманського уряду і самоврядування на основі «березневих статей» Б. Хмельницького, добиватися ліквідації Малоросійської колегії. Саме це, як справжній патріот, і робив П. Полуботок, віддавши життя за свої переконання.

Вважаємо, що пов'язані з Сумщиною полуботківські матеріали, які публікувалися раніше, та документальне зібрання Сумського краєзнавчого музею додають окремі штрихи як до біографії самого П. Л. Полуботка, так і до історії його роду.

Одержано 20.09.91.

⁴² Там же.— С. 311.

⁴³ Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования.— Кн. 5.—Т. XII—XIV.—СПб., 1905.—Т. XIV.—С. 695.

Речь идет о наказном гетмане Левобережной Украины П. Л. Полуботка и его легендарном вкладе в банк Ост-Индской компании, приводятся интересные сведения о жизни и быте рода Полуботков.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ

Інститут історії України Академії наук України приступив до розробки проблеми «Повоєнний мартиролог України». В ньому будуть відображені теми «Голод 1946—1947 років на Україні» та «Чорнобильський мартиролог». Ці дві праці являтимуть собою збірник документів і матеріалів. Нас цікавить все, що може допомогти об'єктивному відтворенню цих сторінок історії: рішення місцевих рад народних депутатів, промислових підприємств, установ, колгоспів, радгоспів. Можуть прислужитися і спогади очевидців. Звертаємося також до громадян інших регіонів колишнього СРСР, країн світу з проханням допомогти зберегти для майбутніх поколінь правду про Чорнобиль, про допомогу представників різних народів у ліквідації наслідків трагедії, матеріальну й моральну підтримку населення забруднених районів.

Збірники документів і матеріалів стануть книгами народної пам'яті. Просимо також надсилати документи і матеріали, пов'язані з репресіями 40—70-х років на Україні.

Наша адреса: 252001 Київ 1, вул. Грушевського, 4.
Інститут історії України АН України, відділ сучасної історії, кімната № 632.